

Moses I. Finley

CAR DIOKLECIJAN

Lik Dioklecijana sa friza u mauzoleju u Splitu

Izvlačiti lekcije iz prošlosti stara je igra kojoj je mali broj vladara bio više podložan nego Dioklecijan, rimski car od 284. do 305. naše ere. On je uradio tri stvari koje su to učinile neizbježnim: reorganizirao je administraciju u razvijenu birokraciju; pokušao je utvrditi maksimalne cijene i plaće te započeo takozvano »veliko progonstvo« kršćane. Pojedinačno i zajedno ove mjere nas izazivaju da o njima donosimo moralni sud. U njegovo doba živio je Laktancij koji je prihvatio kršćanstvo i koji je u sadističkom pamfletu nazvanom *O smrtima progonjenih* istakao lekciju o Božjoj neumoljivoj osveti. U naše doba, u tisuću devetstvo dvadesetim godinama, veliki historičar, porijeklom Rus, Mihail Rostovcev koristio se Dioklecijanom kao batinom kojom treba tući rusku revoluciju. U najnovije vrijeme novinari i historičari govore protiv države sa socijalnim osiguranjem uzimajući za osnovu Dioklecijanov promašaj zakona o maksimiranju cijena i plaća.

Problem tako brojnih vrsta političkih argumenata koji se služe davnim historijskim analogijama je u tome što se često historija krivo shvaća, ili se akcije analiziraju bez konteksta. Ako postavimo Dioklecijanovu karijeru u pravilnu perspektivu, želio bih dokazati da pretpostavljene moderne sličnosti ispadaju iluzorne, a moderne analogije bezvrijedne.

Gaj Aurelije Dioklecijan bio je skroman Dalmatinac koji je napravio svoju karijeru u vojsci i 20. novembra 284. bio proglašen za cara od grupe oficira. Ne znamo kada je Dioklecijan rođen a ni gdje, niiti znamo puno o njegovom usponu od činova do prijestolja. Sve ovo je vrlo karakteristično za to doba. U trajanju od pola stoljeća Carstvo je bilo u potpunom kaosu a sačuvalo se zahvaljujući prvenstveno ljudima iz dunavskih krajeva, većinom opskurnim tipovima koji su se istakli i dobili moć u vojsci. I onima koji su brzo postali carevi biografija se napisala, ali biografi iz kasnog Rimskog Carstva su ljudi malog umijeća i manjeg poštenja, pa ono što nam govore je neodgovorno pretjerano laskanje ili kuđenje, kao što to može biti s malo činjenica koje su rastrkane među legendama.

Međutim, godine u kojima je Dioklecijan vladao prilično su dobro dokumentirane ne samo po njegovim brojnim ediktima i zakonima već i po građevinama koje su značajna vrsta dokumentacije. Laktancij je korio Dioklecijana zbog njegova »nezasitna poriva za građenjem«, ali začudo, u popisu primjera koji navodi Laktancij je propustio navesti dvije vrlo značajne: terme u Rimu i palaču u Salonu (današnji Spalato ili Split) u Dalmaciji na Jadranskom moru. Terme su bile najveće u Carstvu, tako prostrane da danas gotovo dvanaest hektara njihova poda ne samo da pokriva crkvu svete Marije Anđeoske (koju je sagradio Michelangelo na mjestu nekadašnjeg *tepidariuma* — toplih kupki) nego također i veći dio Nacionalnog muzeja starina. Kada je Dioklecijan započeo njihovu gradnju 303, bio je već star čovjek i želio je doličan spomenik za skoru dvadesetu godišnjicu svojega vladanja. Takav spomenik trebao je biti velik, megalomanski i morao je biti smješten u Rimu, »Vječnom gradu« poganstva na koji su čak i kršćani gledali kao »na grad koji još uvijek drži na okupu sve stvari«, »glavni grad svijeta« (prema Laktancijevim riječima). Ipak, može izgledati zapanjujuće, »glavni grad svijeta« više nije bio glavni grad Carstva. Dioklecijanova posjeta Rimu 303. vjerojatno je bila prva ili druga u njegovom životu: za gotovo dvadeset godina čovjek koji je vladao Carstvom i spasio ga od kaosa nije zakoračio u Rim. I kad je 305. abdicirao, nije se povukao u Rim već u svoju Dalmaciju gdje gradi veliku palaču oblikovanu poput vojnog logora na površini nešto manjoj od 3 hektara.

Careva »prijestolnica« kretala se s njim i njegovom ogromnom pratnjom, civilnom i vojnom, stalno i neumorno, uglavnom uz Dunav i istočnim predjelima Carstva. Njegov omiljeni centar bila je Nikomedija u Anatoliji, grad u kojem je prvi put proglašen carem. Bilo mu je moguće da bude tako udaljen na Istoku jer je u svom ranijem preuređenju uprave imenovao i suvladara; nejednakog u moći i autoritetu, ali bez obzira na to ipak nekakvog cara. Taj drugi August, stari ilirski ratni drug, zvao se Maksimilijan, upravljao je Zapadom. I on je bio pokretan, pa kad je imao prijestolnicu, to nije bio Rim već Milano. Zatim je 293. Dioklecijan uz Maksimilijana imenovao pomoćnike nazvane cezariima kako bi pomogli vlastima i vojsci, i u isto vrijeme da se osigura nasljednik prijestolja. Svaki je cesar bio

primoran da se razvede od svoje žene i da uzme drugu; kćerka Dioklecijanova pripala je njegovom pomoćniku Galeriju, dok se Maksimilijanova udala za Konstantina.

Paradoks je u tome što je Dioklecijan, razdijelivši upravu, spasio Carstvo. Urote protiv careva stare su koliko i samo Carstvo, ali ih nikada nije bilo toliko kao u periodu od pola stoljeća koje je prethodilo Dioklecijanu. Između 235. i 284. bilo je ne manje od dvadeset rimskih careva koje je formalno odobrio Senat. Druga dvanaestorica ili više njih proglašavalo se tom titulom uz podršku vojske, a bezbroj drugih polagalo pravo na prijestolje. Ovi su se borili jedan protiv drugog i međusobno ubijali nevjerovatnom brzinom. Dioklecijanovo stupanje na vlast izgledalo je kao još jedna takva epizoda, ali na kraju vladao je dvadeset godina, i što je još zanimljivije, živio je nakon povlačenja još osam godina. Da bi ovo postigao morao je preživjeti teške vanjske pritiske uzduž svojih granica. Običan popis naroda s kojima su on i njegovi najbliži bili angažirani u stalnim i često teškim ratnim srkobima to jasno govori: Franci, Alemeni, Goti, Sarmati, Saraceni, Perzijanci i mnogi drugi. Obrana granica i pogranični ratovi bili su kroničan problem u rimskoj povijesti, ali su sada dosegli stupanj pravih poplava i postali još opasniji jer su bili u vezi s jakim unutrašnjim neredima. Ta kombinacija dovela je rimski svijet u zastrašujuću nered: polja su bila pljačkana i napuštena, sveopći banditizam, kuga i veliki gubitak ljudstva, devalvacija novca do potpune bezvrijednosti, raspad administrativne mašinerije i javnog morala, i vojska koja je bila neodgovorna, brutalna i nekontrolirana.

Tajna Dioklecijanova opstanka leži u njegovom jednostavnom realizmu. Prihvatio je rimski svijet onakav kakav je bio, smanjio je probleme do njihovih najjednostavnijih mogućih oblika i prihvaćao jednostavna rješenja potpomognuta neumornom energijom, s velikom pažnjom za detalj i potpunom okrutnošću. Vojska je bila ključ kako za dobro tako i za zlo: s jedne strane čuvar Carstva protiv vanjskih neprijatelja i protiv unutrašnjih pobuna, a s druge strane rasadnik pretendanata na prijestolje. Zbog toga je Dioklecijan povećao vojsku, reorganizirao je, povećao plaće i sistem unapređivanja i podredio sve njenim potrebama. Da bi vojsci osigurao hranu, odjeću, oružje i prijevoz, široko je razvio sistem prinudnih priloga u dobrima uvukavši u to većinu stanovništva Carstva. Da bi održao funkcioniranje takvog sistema primorao je narod da ostane na zemlji i u svojim gradovima te uvelike proširio i razvio upravu kojoj je bila dužnost da obavlja operacije u koje je država bila neposredno umiješana. U detaljima cijeli sistem je bio veoma kompleksan, ali u principima ništa nije moglo biti jednostavnije.

Iza Dioklecijanova programa nije bilo neke duboke teorije ni ideologije osim one najosnovnije — zahtijevati da sve aktivnosti budu kontrolirane i posvećene potrebama države, određene od njega samog, autokratskog vladara, **dominusa** s bezgraničnim autoritetom. Tako, kada je uvidio da je inflacija, koja je rasla godinama, nastavljena neovisno o njegovim novčanim reformama, pokušao ju je zaustaviti dekretom. Edikt o maksimiranju cijena i plaća iz 301. je potpuno tipičan i u jednostavnosti koncepcije i u velikoj brizi kojom se pristupilo razradi detalja. Edikt je obuhvaćao sve, od ptica pjevica do rubaca, a za njegovu povredu bila je predviđena smrtna kazna i za kupca i za prodavača.

Edikt nije uspio zadržati cijene i očito mu je uskoro bilo suđeno da tiho umre. Međutim, imamo veoma malo podataka kako je on funkcionirao upravo zato što nije bio značajan. Dioklecijan nije poznavao ekonomsku teoriju o novcu i cijenama. On jednostavno nije volio ono što se događalo u tom području, zbog čega je i intervenirao; kao što je to činio i u svim drugim djelatnostima. Ta intervencija nije bila uspješna, ali je cijeli problem bio periferan jer su suštinske potrebe vojske i države bile većinom zadovoljavane izravnom nabavom a ne narudžbom. Zato kada je ovaj edikt propao, neki su bili povrijeđeni, ali su država i vojska išli dalje, a budući da nikakva teorija nije bila u pitanju, nije postojala ni potreba da se napravi fundamentalna revizija.

Drugi poraz bio je proganjanje kršćana. Čini se da to nije bilo političko pitanje kao što je to bilo s prijašnjim progonstvima. Kršćani su držali javne poslove, bili su lojalni (ili nezainteresirani) prema državi kao i bilo koja druga grupa i nije postojao neki opći zahtjev da se unište i učine krivim za tuđe štete i gladi; ukratko Dioklecijan nije imao nekog vidljivog socijalnog ili političkog razloga da gotovo na kraju svoje vladavine odjednom pokuša izbrisati njihovu religiju. Zašto je onda to učinio? Nešto nam o tome govori Laktencij. Jednog dana, navodi on, kada je Dioklecijan podnosio žrtvu, neki od njegovih kršćanskih pratilaca učinio je znak križem želeći time otjerati demone i omesti poganski ritual. Dioklecijan je izgubio živce i potican od cezara, polubarbara Galerija, izdao je prvi iz serije edikata o »velikom progonstvu«. Ostali dio Laktencijeve priče je veoma kompliciran, ali je jasno da je, iz njegova kuta gledanja, glavni krivac bio Galerij a ne Dioklecijan i da motivacija leži u poganskom pijetetu udruženom s bijesom autokrata koji je bio izrugan — ništa suptilnije ili kompleksnije od toga. Ne vidim razloga sumnji u ove podatke koji dolaze iz izvora tako neprijateljskog prema caru i potkrijepljenog jednim drugim značajnim svjedoštvom, Euzebijem biskupom Cezareje.

Kršćani su trijumfirali nad Dioklecijanom i Galerijom i nikada ih nisu zaboravili: Dioklecijan se pamti najčešće zbog svojih progona. Ali s gledišta carske historije to je izvan proporcije. Ni caru ni Carstvu ova epizoda nije značila mnogo. Dioklecijan je nastavio s progonstvima s uobičajenom energijom i pažnjom za detalj, brutalnošću manjom nego što je bilo uobičajeno. Ne želim potcjenjivati patnje kršćanskih zajednica, ali bih želio dobiti ispravnu sliku o pravom političkom aspektu ovih progona, odvojenom od moralnog pitanja. Što god je Dioklecijan mogao biti, on nije bio preosjetljiv čovjek. Niti je to bilo nježno doba. Značajno je, dakle, da je broj pravih mučenika u ovom progonstvu bio veoma malen. Ovo može značiti samo to da koliko god je autokrat bio osjetljiv na miješanje u njegov tradicionalni poganski ritual i na porugu prema njegovoj volji, on nikada nije vidio u kršćanstvu neku opasnost za carski sistem ili moć. Dalje, propast progona nije imala značajnih **političkih** posljedica, čak ni ideoloških. Carev apsolutizam ostao je neosporen, uključujući njegovo pravo da dekretom odredi i kazni vjerovanja svojih podložnika. Ono što Dioklecijanu nije uspjelo uraditi, ostvarili su njegovi kršćanski nasljednici. Oni su uskoro istjerali poganstvo metodama koje nisu bile ni manje neprijatne ni brutalne.

Religiozne nepodnošljivosti i progonstva su zli i ružni. O tome nema potrebe da se spori, ali iz toga ne proizlazi da su obavezno osuđene na propast, ili čak da reagiraju na progonitelja, bar ne u praktičnim događajima ovog života. Drugim riječima birokracija je bez sumnje podređena Parkinsonovom zakonu. Ali, ne znači da jedna birokratska administracija ne može djelovati ili ostvariti ciljeve koji su joj postavljeni. Ipak, ovo su upravo ona lažna razmišljanja koja pomućuju mnoga razmišljanja i pisanja o Dioklecijanu. Suvremene vrijednosti i moralni sudovi su pobrkani s praktičnim sudovima. Jednostavna činjenica o Dioklecijanovoj vladavini, svidjela nam se ona ili ne, jest da je bila uspješna. Spasio je Rimsko Carstvo u potpunosti tako da je na Istoku ono živjelo umnogome na principima koje je on postavio, više od tisuću godina — jer Dioklecijana možemo pravilno nazvati prvim bizantskim carem. Koliko je država u historiji imalo duži život?

Poznavajući ovo, neki historičari nastavljaju govoreći, zajedno s pokojnim profesorom Tenneyem Frankom, da je »država koju je Dioklecijan spasio živjela pod takvim uvjetima da se postavlja pitanje je li ju je uopće bilo potrebno spasavati«. Potpuno se slažem da je Dioklecijanov svijet bio užasan. Bio je prožet surovošću: ponovo zovem Laktancija za svjedoka, ali ne kao opoziciju već za samookrivljavanje. Nisam pročitao ništa odvratnije nego njegov dug, detaljan i samozadovoljavajući opis Galerijeve spore i mučne smrti od neke gadne zaraze. Bio je to svijet bez sloboda, bez kreativnosti i bez nade: ljudi su tražili spas u prekogrobnom životu, ne ovdje na zemlji. Bio je to svijet masovnog ropstva uz nevjerovatno bogatstvo, napuhanost, neznanje i užasno praznovjerje.

Međutim, pogrešno je držati Dioklecijana odgovornim, osim u negativnom smislu. On nije učinio nikakvih revolucionarnih otkrića. Jednostavno je prihvatio rimsko društvo i rimske vrijednosti onako kako su stajale u svom vremenu, a on je učinio od njih najveće moguće. Brutalnost je bila osnovna strukturalna pojava u rimskom društvu stotinama godina. Parola »kruha i igara« ide unatrag do republikanskog doba — a »igara« je eufemizam. Glavna zvijezda nije bio klaun već gladijator i divlja zvijer. Promatrači su se okupili u amfiteatru da bi uživali u ubojstvima. Politika proračunatog zastrašivanja također seže unazad nekoliko stoljeća: prisustvujte razorenju Kartage ili Korinta 146. prije naše ere, Sulinim progonstvima, ali prizoru u kojemu je bilo postavljeno na križeve 6900 robova uzduž puta od Kapue do Rima nakon Spartakova poraza.

Dioklecijanova strast za megalomanskim građevinama, da uzmemo drugačiji primjer, jednako je tradicionalna. Bio je to Pont du Gard i arena u Nimesu, obje sagrađene za ranih careva, koje su inspirirale Henrija Jamesa da napiše: »Otkrivam u njima određenu glupost, neodređenu brutalnost. Taj elemenat je rijetko odsutan u velikim djelima Rima . . . pretpostavljam da rasa koja ne može učiniti nešto maleno je isto toliko s nedostacima kao i ona koja ne može učiniti nešto veliko.« Dioklecijan je dodao svojoj autokraciji nove ukrase, ali zbog toga nije bio nešto veći u moći od filozofa kralja Marka Aurelija koji je vladao jedno stoljeće prije njega. Oduzeo je većini stanovništva pravo da slobodno bira mjesto prebivališta ili rada; ali priličan postotak stanovništva nikada nije bio slobodan.

Sve u svemu, otkako je Rim postao veliko carstvo, imao je unutar svojih granica velike grupe naroda za koje se može reći da, po njihovom mišljenju, Carstvo nije bilo vrijedno sačuvati. Jedan aspekt rimske carske povijesti je stalno proširivanje neslobodnog područja. Drugi je nagli rast autokracije, od jako prisutnih oblika već kod Augusta pa do bizantske forme, a vidljive u Dioklecijanovoj vladavini. Treći je pad ili nestanak pozitivnih elemenata — većinom kulturnih i umjetničkih — koji su još prisutni u ranim danima Carstva, ali samo da zadovolje malu grupu.

Bez obzira na to bilo bi smiješno reći da u Dioklecijanovo doba nije bilo potrebno sačuvati državu. Odvojeno od činjenice da je s njegove točke gledišta — i s one od strane vojske, birokracije i zemljoposjednika u Senatu — to očito bilo vrijedno pokušati, pitanje koje treba postaviti jest: kakva je alternativa postojala? Koliko znam, nijedan od suvremenika nije imao nikakvih prijedloga, čak ni onih posve utopijskih. Intelektualci, bilo pogani ili kršćani, nudili su samo Kraljevstvo Božje, što je značilo potpuno prihvaćanje kraljevstva Dioklecijanova u ovozemaljskom životu. Pobunjeni seljaci i robovi, kao što su Bagaudae u Galiji, s kojima se Maksimilijan energično borio u doba dok je bio suvladar, htjeli su ništa više nego promjenu osoba: oni su željeli da postanu zemljoposjednici, dok bi drugi postali njihovi robovi i sluge. Ipak krajnji je zaključak, čak i kao intelektualna vježba, da nismo u stanju izmisliti druge mogućnosti za njih, uzimajući u obzir materijalni nivo života (osobito nizak tehnološki nivo), pritiske barbara na prekomjerno dugoj granici, prirodu ekonomije i društvenog sistema, stanje znanja i vjerovanja.

To su osnovni životni uvjeti Dioklecijanova doba koji uništavaju mogućnost plodnih suvremenih usporedbi koje sam napomenuo na početku. Birokracija je spasila Rim u uvjetima kasnog trećeg stoljeća. To nam baš ništa ne govori o tome što birokracija može ili ne može ostvariti danas. A tako je i sa svim drugim mjera koje je poduzeo Dioklecijan. Postoji, međutim, jedna uvjerljiva generalizacija osnovana na sveukupnom rimskom iskustvu, a ne samo na Dioklecijanovoj vladavini, i mora se uvjetno iskazati.

Politički organizam koji zahtijeva stalnu i snažnu potčinjenost velikih grupa stanovništva lako može završiti u potpunoj okrutnosti i gušenju sebe. Ne kažem da će tako sebe fizički uništiti, već samo da sebe može uništiti moralno i kulturno, što nije ista stvar. Sve ovisi o potčinjenim narodima. Hoće li oni samo gundati i prihvatiti svoju sudbinu ili neće? Jednom je Aldous Huxley rekao »prezrena strpljivost potlačenih je možda najmanje objašnjiva i najvažnija činjenica u cijeloj povijesti«. U rimskoj povijesti to je nedvojbeno bila univerzalna činjenica.

Preveo: Branko Kirigin

M. I. Finley (rođen 1912. u New Yorku) spada u red najeminentnijih antičkih povjesničara današnjice. Esej koji ovdje donosimo u prijevodu jedan je od petnaest eseja tiskanih u knjizi **Aspects of Antiquity**, Pelican Books, 1977, str. 137—145. Ovaj izuzetan znanstvenik predavao je antičku povijest na njujorškim univerzitetima do 1955, a nakon toga prelazi u Englesku gdje i danas predaje na univerzitetu u Cambridgeu. Autor je mnogih knji-

ga, studija i članaka te urednik više zbornika. Značajnije knjige su mu: The World of Odysseus, The Ancient Greeks, Ancient Sicily to the Arab Conquest, Early Greece: The Bronze and Archaic Ages, Democracy Ancient and Modern, The Ancient Economy, The Use and Abuse of History i dr. Prema riječima historičara Philipa Toynbeea »M. I. Finley nepogrešivo kombinira najsuvremenije znanje sa živom povijesnom imaginacijom kako bi nastavio dijalog između prošlosti i sadašnjosti 'na moderan način'. On piše nepogrešivim entuzijazmom čovjeka koji iskreno želi saopćiti vlastiti eksperiment.«

B. K.

Ovaj prijevod redakcija je odlučila objaviti u povodu skore obljetnice Deoklecijanova stupanja na prijestolje 20. 11. 284. g. Esej M. I. Finleya daje novi pogled na vladavinu cara Dioklecijana i prikazuje taj period rimske povijesti na živ način, kakav nije bio uobičajen u dosadašnjoj domaćoj historiografiji.

